

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Борис Філатов, к. ю. н.

член політичної ради політичної партії «Українське об'єднання патріотів», м. Дніпро, Україна

ГРОМАДСЬКІ РУХИ ЯК ЧИННИКИ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ПОЛІТИЧНОГО ПАТРІОТИЗМУ

Boris Filatov, PhD in Law

Member of the Political Council of the political party "The Ukrainian Union of Patriots", Dnipro, Ukraine

CIVIL MOVEMENTS AS FACTORS OF THE INSTITUTIONAL IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF POLITICAL PATRIOTISM

Social movements as alternative form of institutionalization of political patriotism are considered in the article. The place and role of political parties and interest groups in interaction with social movements are determined. Attention is given to the mobilization potential of social movements. The specific features of protest movements of the patriotic direction in the transformational countries are revealed. The political perspectives of public patriotic movements in contemporary Ukraine are considered. The development resources of mass patriotic social movements are given. The core advantages of social movements in comparison with political parties, which oriented only on electoral process, define the correction of the political doctrine of patriotism based on social problems. It is proved that political social movements are useful for demonstrating the political weight of political leaders and groups in the absence of an extensive organizational network.

Keywords: political patriotism, social movement, civil society, party system, political participation.

Постановка проблеми

В сучасній Україні значного поширення набуває диверсифікація інституційних форм політичної участі та політичного представництва. Ще наприкінці ХХ століття політичні партії були домінуючою формою політичного самовиразу громадян. В умовах політичних трансформацій і масштабних перетворень на геополітичній карті світу політичні сили набувають форм, придатних для ситуативної реалізації політичних цілей та гарантованої участі у розподілі влади. Громадські рухи як політичний інститут характеризуються високою мобільністю, динамізмом, можливістю значної короткотермінової мобілізації громадян та вирішення нагальних політичних завдань. З іншого боку, громадські рухи не є стабільними. Вони не мають сталої організаційної структури, чітких політичних принципів й програми діяльності. Громадські рухи можуть бути виразниками соціальних настроїв та уподобань громадян на певному етапі розвитку суспільства, виступати формою реакції на гострі й резонансні події. За допомогою громадських рухів здійснюється вирішення конкретних питань, зокрема, захисту прав людини у певних сферах. Крім цього, громадські рухи є вдалою політико-технологічною формою для просування прихованих політичних інтересів, дестабілізації політичної ситуації, розгортання масштабних протестних кампаній тощо. У контексті розвитку політичного патріотизму громадські рухи є найбільш придатними для демонстрації політичної ваги певних лідерів або груп за умов відсутності широкої розгалуженої

організаційної мережі. Патріотичні політичні сили новітньої доби характеризуються різноманіттям підходів до політичної участі й цілей проникнення до політичних механізмів.

Сучасна політична наука постає перед необхідністю визначення потенціалу громадських рухів для поширення певних цінностей ідеологічних доктрин, їх впливу на політичну ситуацію й перетворенні принципів політичної взаємодії. Патріотичні політичні сили у багатьох країнах балансують між полюсами значної суспільної довіри та маргіальності. В умовах сучасної України громадські рухи є інститутами, здатними забезпечити політичну перевагу протягом короткого періоду часу, в межах існуючого статусу-кво та незважаючи на існуючий порядок обрання органів влади та політичного представництва.

Аналіз наукових досліджень. Важливі аспекти функціонування й розвитку громадських рухів як політичних інститутів розробляють провідні вітчизняні вчені. До них належать, зокрема, Л. Гонюкова, Ю. Горбань¹, С. Овсієнко², І. Патлах³,

О. Пилипенко⁴, К. Плоский⁵, А. Слесаренко⁶, О. Усенко⁷, О. Шевченко⁸. Зусиллями науковців на даному етапі досліджений вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні, оцінено громадсько-політичні акції та заходи за Участю Народного Руху України, розглянуто форми вияву громадської участі (у тому числі й молодіжний рух), здійснено ретроспективний аналіз становлення та розвитку громадських рухів на теренах України. Однак значної уваги та вивчення потребують процеси інституційного втілення принципів політичного патріотизму як чинники підтримки демократичних реформ й розвитку громадянського суспільства.

Метою статті є встановлення специфіки громадських рухів у контексті розвитку патріотичних політичних сил. **Завданням статті** є визначення ресурсів розгортання масових патріотичних громадських рухів в умовах політичних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Інституційна конфігурація сучасних політичних сил, які відстоюють цінності патріотизму та наголошують на захисті національних інтересів, відзначаються істотною варіативністю. Структура громадських рухів є однією з найбільш придатних для просування громадських цінностей патріотизму в суспільстві. Громадський рух за своєю природою дозволяє розширити політичну участь через так званих «непрофільних учасників», для яких політична діяльність не є основною. До таких суб'єктів можуть належати профспілки, об'єднання працевластців й інші громадські організації за професійною ознакою. Вони можуть висувати власні вимоги та потреби. Слушною є думка В. Тесленка, який вважає, що основною відмінністю вітчизняних профспілок від західноєвропейських є їх строкатий соціальний характер, оскільки до лав організацій входять не тільки наймані робітники, а й власники та практично всі ланки керівного складу підприємства⁹.

Включення до громадських рухів професійно-орієнтованих громадських груп дозволяє посилити патріотичні настрої за рахунок соціальних прагматичних міркувань, близькості

¹ Гонюкова, Л., Горбань, Ю. (2013). Вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Гілея: науковий вісник*, 75.

² Овсієнко, С.Л. (2007). Участь Народного Руху України в громадсько-політичних акціях та заходах (1997-2002). *Інтелекція і влада*, вип. 9.

³ Патлах, І.М. (2008). Молодіжний рух як форма вияву громадської участі. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, вип. 32.

⁴ Пилипенко, О.В. (2014). Громадські рухи як чинник динамізації суспільних трансформацій. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, вип. 7.

⁵ Плоский, К.В. (2009). Теоретичні засади дослідження молодіжного громадського руху як чинника державотворення. *Теорія та практика державного управління*, вип. 3.

⁶ Слесаренко, А. (2009). Громадянська ініціатива – Рух за громадянську свободу – в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1988-1989 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*, вип. 14.

⁷ Усенко, О. (2013). Парадигми дослідження громадсько-політичних рухів в умовах глобальних політичних процесів. *Гілея: науковий вісник*, 75.

⁸ Шевченко, О.М. (2012). Правозахисний рух в Україні 60–80-х років ХХ ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. *Університетські наукові записки*, 2.

⁹ Тесленко, В.В. (2012). Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні. Профспілки, молодіжні та нові соціальні рухи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 19(2), 99.

до конкретних потреб громадян. Цінності патріотизму можуть також поширюватися й на професійні групи. Цей процес актуалізується в умовах необхідності відстоювання конкретних завдань та функцій, забезпечення соціальних стандартів, умов праці, тощо. Такі приклади існували також у минулому. Зокрема, у багатьох багатонаціональних державах створювалися національні профспілки, метою яких, серед іншого, був захист трудових інтересів етнічних груп. В сучасній Україні профспілковий рух також має потребу в політичній реалізації. Згідно з В. Тесленком, «профспілки, як і всі інші інституції громадянського суспільства повинні, за дієвої підтримки, як з боку держави, так і громадян, набути в Україні статусу реальних суб'єктів у системі прийняття державно-управлінських рішень, своєрідного провідника в діалозі влади й громадян, які працюють»¹. Вагомою перевагою громадських рухів у порівнянні з політичними партіями та групами інтересів, орієнтованими на виборчий процес, є корекція політичної доктрини патріотизму на основі тих суспільних проблем, які мають близькість до основних соціально-демографічних груп на місцевому і регіональному рівні.

Якщо профспілки можуть представляти професійно-орієнтовані верстви, то молодь є найбільш поширеною і універсальною соціально-демографічною групою, апеляція до її цінностей та потреб у патріотичному вимірі забезпечує широке соціальне поле для подальших ініціатив. На думку В. Тесленка, «виникнення та поширення нових молодіжних соціальних рухів та мережових молодіжних ініціатив, поява в русі таких форм самоорганізації і прояву активності, як мережові неформальні молодіжні об'єднання, що створили конкуренцію традиційним молодіжним організаціям»². Крім суто політичної діяльності та мотивації утворення, громадські рухи можуть відігравати роль груп тиску, спрямованих на корекцію державних рішень у міжвиборчий період. Важливою перевагою громадських рухів є їх формування за принципом «грасс-рут» («коренів трави»). Це дає можливість пов'язати їх з найнижчим рівнем самоорганізації населення. Просування патріотичних цінностей та ідейних настанов у такому режимі ступає більш органічним та дієвим.

Різноманіття нових форм політичної та соціальної участі у демократичних країнах визначає громадські рухи як засіб відстоювання інтересів громадян, які мають найкоротший шлях від планування до організаційних дій. Завдяки цьому громадські рухи викликають більшу довіру населення, виступають первинним засобом соціального контакту та виходу за межі індивідуальних інтересів. Саме соціальний капітал, який виникає на основі спільної громадської діяльності може стати основою для посилення патріотичних переконань громадян.

Громадські рухи, як різновид соціальних рухів, дедалі більше будуються на мережних засадах, реалізують принципи децентралізації. Наявність органічних громадських мереж визначає довготривалість співпраці та швидку передачу інформації, мобілізації для спільних акцій та узгоджених дій на значних територіях, як у національному, так і у міжнародному масштабі. Тому патріотичні сили мають враховувати й наднаціональну перспективу розгортання масових громадських рухів.

Громадський рух є специфічною інституційною формою прояву політичного патріотизму в умовах, коли решта офіційних представницьких інституцій на ідеологічній та соціально-демографічній основі не є сформованими. Як свідчить досвід процесів демократичної трансформації в сучасному світі, громадський рух є проявом стихійного прагнення громадян брати участь у політичному житті та впливати на політичні події. Особливо наочно це проявляється у періоди інтенсифікації політичного процесу. Наприклад, в умовах сучасної України громадські рухи відіграли значну роль у процесі здобуття незалежності.

Особливістю вітчизняних громадських рухів стала їх активна участь у формуванні політичної опозиції. В умовах, коли багато політичних партій перетворилися на політико-комунікаційні проекти, незареєстровані та формально не організовані політичні групи почали об'єднуватися у рухи, які мали на меті підвищення рівня захисту демократичних прав і свобод, корекцію зовнішньополітичного вибору України, вирішення завдань політичної модернізації

¹ Тесленко, В.В. (2012). Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні. Профспілки, молодіжні та нові соціальні рухи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 19(2), 100.

² Тесленко, В.В. (2012). Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні. Профспілки, молодіжні та нові соціальні рухи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 19(2), 102.

й демократизації. Патріотична ангажованість окремих громадських рухів стала прямим наслідком їх опозиційної діяльності.

Приклади розвитку громадських рухів у країнах Центральної та Східної Європи засвідчують, що громадська діяльність є первинним етапом демократизації форм політичної участі. Їх роль є надзвичайно вагомою в укріпленні демократичних практик і процедур. Приклади Чехії, Словаччини, Польщі й Угорщини мають ознаки алгоритму перетворення неформальних громадських груп на широкі масові рухи в умовах посттоталітарних трансформацій. Кількісне зростання громадських рухів також пов'язане із зростанням значення локальних й індивідуальних громадських ініціатив. Як стверджує А. Слесаренко, «зростала не лише кількість учасників громадянських ініціатив, але й відбувалася політизація їх програм. У ряді програмних заяв даних угруповань чи їх представників відкидався принцип так званої керівної ролі компартії як невідповідний принципу рівноправності громадян і кодексу громадянських і політичних прав. Віддзеркалюючи настрої чехословацької опозиції, підтримуючи гуманістичні і демократичні цінності та традиції, громадянські ініціативи прагнули охопити своїм впливом усі суспільні верстви країни»¹.

Генеза громадських рухів в країнах Центральної та Східної Європи вказує на зростання індивідуальної участі у громадсько-політичному житті. Об'єднання громадян у групи, а згодом у рухи стало природним шляхом розвитку подій в умовах монополізації владного й політичного контролю з боку держави та правлячої партії. Також громадські рухи є основою прояву плюралізму думок та способу політичного самовиразу громадян в умовах, коли ці спроби цілеспрямовано придушувалися. Як зауважує А. Слесаренко, «програма Громадянського форуму – перший розлогий документ опозиції, в преамбулі та семи розділах якої представлені практично усі напрями реформування чехословацького суспільства. Вона істотно розширила коло вимог, являючи собою по суті концепцію майбутніх трансформацій»².

У країнах сталої демократії громадські рухи виступають частиною звичної політичної участі. Громадські рухи на волонтерській основі стають підґрунтям функціонування органів та інституцій публічного врядування, забезпечують легітимність демократичного політичного ладу. Добровільні громадські рухи є не лише проявом співпраці громадянського суспільства та влади, але й проявом політичної самореалізації громадян, можливості реалізації соціального капіталу та досягнення політичних цілей локальних спільнот. На думку вітчизняної дослідниці І. Тохтарової, «у всьому світі волонтери з неурядових організацій часто стають авторами вдалих громадських проєктів, які згодом справляють значний вплив на місцеве самоврядування. Наприклад, у Польщі мешканці міст особисто беруть участь у формуванні місцевих бюджетів, вирішуючи, на які цілі витратити частину бюджетних коштів»³.

Трансформація громадських рухів на дієвий компонент демократичної політичної системи відбувається на основі реалізації інтересів громадян. У такий спосіб громадський рух перетворюється на реальний механізм взаємодії влади і громадян який сприяє захисту прав і свобод. Патріотичні сили можуть набувати додаткової популярності через забезпечення прийняття рішень та задоволення конкретних потреб соціальних спільнот.

У транзитивних країнах громадські рухи набувають значення первинної ланки політичного самовиразу громадян. За наявності нестійкої атомізованої партійної системи, (зокрема, в сучасній Україні вже більше 350 партій) громадські рухи стають більш придатними для артикуляції інтересів найактивніших верств громадян. Патріотичні політичні рухи залучають активістів, які діють за переконаннями та з бажаннями надати користь чи сприяти вирішенню значущих суспільних проблем. Важко не погодитися з І. Тохтаровою, що особливістю волонтерського руху в Україні полягає в тому, що найчисельнішою його групою є учнівська і студентська молодь. Участь молодих

¹ Слесаренко, А. (2009). Громадянська ініціатива – Рух за громадянську свободу – в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1988-1989 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки, вип. 14, 365.*

² Слесаренко, А. (2009). Громадянська ініціатива – Рух за громадянську свободу – в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1988-1989 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки, вип. 14, 369.*

³ Тохтарова, І.М. (2014). Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування, 2.* http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_2_5 (2017, серпень, 15).

людей у волонтерському русі дає їм змогу зробити особистий внесок у розв'язання соціальних проблем, випробувати свої можливості, беручи участь у проєктах і програмах соціальної спрямованості¹.

Політичне значення громадських рухів має прояв як чинник демонстрації політичних позицій громадян в умовах, коли механізми формальної взаємодії інститутів владного управління й суспільства не є дієвими. Як приклад, рух непокори, очолюваний М.Ганді, утворювався в Індії початку ХХ століття за умов майже повної відсутності можливості представництва інтересів більшості населення на офіційному рівні. Рух за громадянські права у США виник через неможливість реалізації прав афроамериканців. Так звані «кольорові» революції та Арабська весна стали показовим прикладом неспроможності формальних інституцій реалізувати функцію представництва та захисту прав і свобод. До подібних явищ належить і феномен Євромайдану в Україні. Як зазначає Т. Метельова, «феномен Майдану демонструє комплексний характер, в якому поєднано всі види протестних рухів із виразною домінантою конфронтаційного, однак не насильницького характеру. Трансформація в бік зростання комплексності є характерною для протестних рухів у сучасному світі, тому поділ їх за наведеними вище ознаками є в дослідницькому сенсі ма-лопродуктивним. Більш значущим є дослідження динаміки протестних рухів та трансформації їхнього характеру»².

У стихійних протестних громадських рухах відобразилися як недосконалість вітчизняної соціальної структури, несформованість системи легального представництва групових інтересів, непрозорість прийняття рішень так і волюнтаристські тенденції у діях влади. Зазначені чинники послугували своєрідними тригерами стихійної консолідації різних груп суспільства і створили базу широкої громадянської непокори. Патріотичні політичні сили (як партії, так і окремі групи), перебували в авангарді невдоволення громадян, надавали Майдану символічної забарвленості та формували зміст вимог, які виносилися на політичний рівень. Отже, патріотичні сили у широких протестних громадських рухах стають чинником ідейного оформлення стихійного протесту громадян. На думку Т. Метельової, «Майдан поєднав у собі основні характеристики протестних рухів України та був утіленням і логічним результатом основних тенденцій розвитку протестного руху в країні загалом. Водночас особливості українського протестного руху, який є формою впливу на владу, дають змогу кваліфікувати його вияви як локальні спроби встановлення прямої демократії й стихійного контролю громадянського суспільства над владою, а Майдан – як форму прямої демократії»³.

Громадські рухи у кризові і конфліктні періоди виступають формою прояву комунікаційної інноваційності, яка дозволяє об'єднувати різноманітні групи людей протягом короткого часу. Як засвідчили події Арабської весни та Євромайдану, інформація поширювалася миттєво, що перетворило учасників протестних груп на єдине ціле й сприяло координації та підвищенню ефективності спільних дій. Отже, комунікаційний чинник в сучасних громадських рухах підсилює організаційну єдність, а також дозволяє уніфікувати ідейні й доктринальні засади політичної діяльності. Інфокомунікаційні інновації, як свідчить приклад Євромайдану та потужного волонтерського руху в постмайданний період, дозволяють збільшувати кількість ідейних прихильників, а не тимчасових симпатиків патріотичного руху.

Властивістю сучасних громадських рухів є їх зв'язок із глобальними тенденціями самовиразу громадян. Зокрема, практики і техніки вуличних протестів можуть бути реалізованими на національному рівні на основі запозичення досвіду зарубіжних громадських спільнот. Нерідко між ними може встановлюватися прямий зв'язок, здійснюватися консультації, навчання та тренування тощо.

Таким чином, різноманіття форм прояву сучасних громадських рухів забезпечує, з одного боку, оптимізацію політичного представництва провідних верств населення, з іншого – забезпечує

¹ Тохтарова, І.М. (2014). Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*, 2. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_2_5>.

² Метельова, Т. (2015). Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід. *Віче*, 4, 3.

³ Метельова, Т. (2015). Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід. *Віче*, 4, 4.

самовираз громадян в політичній сфері. Громадський рух є динамічним політичним інститутом, який може забезпечувати широке об'єднання громадян на основі спільних цінностей та потреб протягом короткого часу. Реалізація мобілізаційного та організаційного потенціалу громадських рухів патріотичними політичними силами можлива як в умовах кризових політичних подій, так і в умовах нормативно усталеного політичного процесу. Громадські рухи можуть забезпечувати вирішення стратегічних політичних завдань на місцевому, регіональному, національному та навіть глобальному рівнях.

Висновки

Як свідчить проведений аналіз, громадські рухи як інституційна форма втілення принципів політичного патріотизму властива як сталим демократіям, так і перехідним суспільствам. З огляду на широку соціальну базу, громадські рухи можуть об'єднувати людей різних уподобань та прибічників різних ідеологічних концепцій. Водночас передбачити появу громадських рухів, якщо вони виникають на основі самоорганізації, досить важко. У цілому, громадські рухи можуть виникати як реакція на певні зміни у суспільстві і як цілеспрямована політична технологія. У першому випадку патріотичні сили долучаються до протестних рухів й очолюють їх за умови відсутності більш авторитетних чи впливових лідерів. Утворення штучних громадських рухів з політичною метою простежується на основі опанування політичного кіберпростору. Формування громадського руху здебільшого покликане на опанування політичного ринку в умовах, коли діяльність традиційних політичних партій не є ефективною або потребує надто значних ресурсів та часу.

Патріотичні громадсько-політичні рухи в сучасній Україні мають давню історію. Починаючи з часів пізньої перебудови громадські рухи стали втіленням опозиційності правлячому режиму. Події на Євромайдані засвідчили, що громадяни України охоче об'єднуються у громадські рухи, оскільки це не потребує формального членства і є найкоротшим шляхом для реалізації політичної участі. Однак, слід розуміти, що поява масових та масштабних громадських рухів є ознакою кризовості політичної системи, її неспроможністю вирішити конфлікти у спосіб формальних домовленостей та у межах легальних політичних процедур. Тому, застосовуючи громадські рухи з політико-технологічною метою, слід усвідомлювати потенційні масштаби дестабілізації в наслідок розвитку цієї форми політичної участі. Перспективою подальшого вивчення проблеми, порушеної у даній статті, є встановлення ролі мережних структур у процесах інституалізації політичного патріотизму в Україні й світі.

References:

1. Honyukova, L. (2013). Vplyv hromadsko-politychnykh rukhiv na rozvytok hromadyanskoho suspilstva v Ukrayini [The Impact of Public-Political Movements on the Development of Civil Society in Ukraine]. *Hileya: naukovyy visnyk* [Hileya. The scientific bulletin], no. 75, 508–510. [in Ukrainian].
2. Metelova, T. (2015). Protestni rukhy yak sehment hromadyans'koho suspil'stva y forma pryamoyi demokratiyi: svitovi trendy ta ukrayinskyy dosvid [Protest movements as a segment of civil society and the form of direct democracy: world trends and Ukrainian experience]. *Viche* [Viche], no. 4, 2–5. [in Ukrainian].
3. Ovsiyenko, S.L. (2007). Uchast Narodnoho Rukhu Ukrayiny v hromadsko-politychnykh aktsiyakh ta zakhodakh (1997–2002) [Participation of the People's Movement of Ukraine in public-political actions and events (1997-2002)]. *Intelihentsiya i vlada* [Intellectuals and authority], Vol. 9, 194–204. [in Ukrainian].
4. Patlakh, I.M. (2008). Molodizhnyy rukh yak forma vyyavu hromadskoyi uchasti. [Youth movement as a form of expression of public participation]. *Humanitarnyy visnyk Zaporizkoyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi* [The humanitarian bulletin of Zaporizhzhia state engineering academy], Vol. 32, 134–140. [in Ukrainian].
5. Pylypenko, O.V. (2014). Hromadski rukhy yak chynnyk dynamizatsiyi suspilnykh transformatsiy [Public movements as a factor in the dynamization of social transformations]. *Filosofiya i politolohiya v konteksti suchasnoyi kultury* [The philosophy and political science in the context of modern culture], Vol. 7, 238–243. [in Ukrainian].
7. Pylypenko, O.V. (2013). Stanovlennya ta rozvytok hromadskykh rukhiv na terenakh Ukrayiny: retrospektyvnyy analiz [Formation and development of public movements in Ukraine: retrospective analysis]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filosofiya. Sotsiolohiya. Politolohiya* [The bulletin of Dnipropetrovsk University. Series. Philosophy. Sociology. Political Science.], Vol. 21, iss. 23(4), 64–70. [in Ukrainian].
8. Ploskyu, K.V. (2009). Teoretychni zasady doslidzhennya molodizhnoho hromadskoho rukhu yak chynnyka derzhavotvorennya [Theoretical fundamentals of research of youth public movement as a factor of state formation]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya* [The theory and practice of public administration], Vol. 3, 328–334. [in Ukrainian].
9. Slesarenko, A. (2009). Hromadyanska initsiatyva – Rukh za hromadyansku svobodu – v suspilno-politychnomu zhytti Chekhoslovachchyny 1988-1989 rr. [Civil Initiative – Movement for Civil Liberty – in the Socio-Political

- Life of Czechoslovakia 1988-1989]. *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiya"]*. *Istorychni nauky* [The scientific notes of the national university «The Ostrog academy». Historical sciences], Vol. 14, 364–370. [in Ukrainian]
10. Teslenko, V.V. (2012). Osoblyvosti rozvytku hromadyanskoho suspilstva v Ukrayini. Profspilky, molodizhni ta novi sotsialni rukhy [Features of Civil Society Development in Ukraine. Trade unions, youth and new social movements]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky* [The Bulletin of Lugansk National University named after T. Shevchenko. Pedagogical sciences], no. 19(2), 98–106. [in Ukrainian]
 11. Tokhtarova, I.M. (2014). Volonterskyy rukh v Ukrayini: shlyakh do rozvytku hromadyanskoho suspilstva yak sfery sotsialnykh vidnosyn [Volunteer Movement in Ukraine: The Way to Development of Civil Society as a Sphere of Social Relations]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya i mistsevoho samovryaduvannya* [The theory and practice of state managing and local self-government], no. 2. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_2_5>[in Ukrainian].
 12. Usenko, O. (2013). Paradyhmy doslidzhennya hromadsko-politychnykh rukhiv v umovakh hlobalnykh politychnykh protsesiv [Paradigms of research of public-political movements in the conditions of global political processes]. *Hileya: naukovyy visnyk* [Hileya. The scientific bulletin], no. 75, 478–480. [in Ukrainian]
 13. Shevchenko, O.M. (2012). Pravozaohysnyy rukh v Ukrayini 60–80–kh rokiv XX st. yak element formuvannya hromadyanskoho suspilstva u totalitarniy derzhavi [Human rights movement in Ukraine 60-80s of the XXth century. as an element of forming a civil society in a totalitarian state]. *Universytetski naukovi zapysky* [The university scientific notes], no. 2, 376–384. [in Ukrainian]